

ԿԱՐԵՆ ՍՈՂՈՄՈՆՅԱՆ

**ԴՐՎԱԳՆԵՐ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ ԺԵՄԱՐԱՆՈՒՄ
ԿՈՄԻՏԱՍԻ ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ
ԳՈՐԾՈՒՆԵՆՈՒԹՅՈՒՆԻԺ**

Հայ մշակույթի հանճարեղ գործիչ Կոմիտասի բազմաբնույթ ու լայնածավալ գործունեության անբաժան և անջնջելի էջերից է մանկավարժական աշխատանքը:

Այսօր էլ ուսուցիչների համար ուսանելի է և որպես սրբազան պատգամ է հնչում Կոմիտաս-մանկավարժի խոսքը. «Ուսուցիչ պարոններ՝ ու քույրեր, զգուշությամբ և երկյուղածությամբ մոտեցե՛ք դաստիարակության գործին. խիստ փափուկ պաշտոն մըն է ձերը: Դաստիարակելու կոչված եք սերունդ մը, որ ապագա ազգն է: Սխալ ուղղությամբ՝ ազգ մը կխորտակեք վերջը»¹:

Կոմիտասի բազմազբաղ միտքը մոր գաղափարներ է երկնել երեխաների կրթության ու դաստիարակության վերաբերյալ, որոնց բացահայտման և արժևորման համար ամենից առաջ պարտական ենք մրա աշակերտներին, որոնք տարիների հեռավորությունից մեզ են հասցրել իրենց անմոռանալի տպավորությունները և անսահման հիացմունքը, խոր հարգանքն ու ակնածանքը Կոմիտաս-մարդու, Կոմիտաս-արվեստագետի և Կոմիտաս-մանկավարժի հանճարի հանդեպ:

Բազմաբովանդակ էր Կոմիտասի մանկավարժական գործունեությունը Էջմիածնի Գևորգյան Հոգևոր Շեմարանում: Այն ներառում էր երաժշտության դասավանդում դասարանական բաժնում՝ հայկական և եվրոպական ձայնագրության, հոգևոր և ժողովրդական երգերի ուսուցմամբ, երաժշտության պատմության դասավանդում խարանական բաժնում, քառաձայն երգչախմբի կազմակերպում և ղեկավարում, երգչախմբի մշտական մասնակցություն եկեղեցական արարողություններին, մկազարանների ձեռքբերում և մկազուրդի կազմակերպում, Գևորգյան ճեմարանի հիմնադրման տարեդարձերին, եկեղեցական տոներին և հանդիսություններին մկիրված բազմաթիվ համերգներ՝ հոգևոր և ժողովրդական երգացանկով, ըստ առանձին դասարանների երաժշտության ծրագրերի կազմում, երաժշտության տարրական տեսության և հարմոնիայի դասագրքերի ստեղծում, ավարտական աշխատանքների ղեկավարում և ընդդիմախոսություն, մանկավարժական ժողովներին պարտա-

¹ Կոմիտաս, Հոգևածներ և ուսումնասիրություններ, Եր., 1941, էջ 67:

ճանաչ մասնակցություն, դասարանական բաժնի որևէ դասարանի դաստիարակի պարտականությունների կատարում, մասնակցություն ընդունելության, ընթացիկ և ավարտական քննություններին որպես քննող և ընթերակա, ճեմարանի երգչախմբի համար բազմաթիվ խմբերգերի ստեղծում, անհատական պարապմունքներ երաժշտական ձիրք ունեցող աշակերտների հետ, նրանցից լավագույնների մախապատրաստում՝ երաժշտական բարձրագույն կրթություն ստանալու Եվրոպայի և Ռուսաստանի երաժշտանոցներում, արտադասարանական աշխատանքների, գիտարշավների, էքսկուրսիաների, զբոսանքների ու խաղերի կազմակերպում, աշակերտների ներգրավում բանահավաքության գործին և այլն:

1893 թ. մայիսին Կոմիտասն ավարտում է Գևորգյան ճեմարանի լսարանական բաժինը՝ ներկայացնելով «Ծնորհալին. մորա դարը և մորա ժամանակ յուզուած կրօնական խնդիրները» ավարտական շարադրությունը: Նույն թվականի հոկտեմբերի 5-ին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Մկրտիչ Ա. Խրիմյանի հրամանով Քրիստափոր Կարա-Մուրզայի փոխարեն ճեմարանի տեսուչ Արիստակես Սեդրակյանը եկեղեցական երգեցողության ուսուցիչ է նշանակում Սողոմոն ավագ սարկավագ Սողոմոնյանին՝ Կոմիտասին:

Մանկավարժական գործունեության առաջին քայլերից Կոմիտասը մեծ եռանդով աշխատում է բարելավել երաժշտության դասավանդումը և այդ նպատակով կազմում երաժշտության մոր ծրագրեր՝ ըստ առանձին դասարանների, կազմակերպում քառաձայն երգչախումբ: Նույն թվականի նոյեմբերի 21-ին, պաշտոնը ստանձնելուց ընդամենը մեկ և կես ամիս անց, Մայր Տաճարում Կոմիտասի ղեկավարած քառաձայն երգչախումբն առաջին անգամ կատարում է «Հայր մեր» շարականը, որը ցնցող տպավորություն է թողնում ունկնդիրների վրա:

ՀՀ ՊԿՊ դիվանի Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանի ֆոնդում պահպանված Կոմիտասի կազմած եկեղեցական երգեցողության առաջին ծրագրերը վերաբերում են 1894/95 ուսումնական տարվա Գ և Դ դասարաններին²:

Երրորդ դասարանի ծրագիրն ընդգրկում է հետևյալ բաժինները՝ 1. հայոց արդի ձայնանիշների գյուտը, 2. ձայն, 3. տևողություն, 4. ընդհարումներ, երաժշտական զանազան նշաններ, 5. ձայնական երաժշտություն, 6. ձայների հարաբերական չափը, 7. ութ բուն ձայնեղանակներից ԱՁ, ԱԿ, ԲՁ, ԲԿ: Վերջում նշված է, որ դասերի ընթացքում երգել են շարականներից օրինակներ և վարժություններ:

Չորրորդ դասարանի ծրագիրն ունի հետևյալ բաժինները՝ 1. ձայնական երաժշտություն, 2. ձայնական երաժշտության ձևերը, 3. երաժշտական եղանակ, 4. ձայների հարաբերական չափը, 5. ութ բուն ձայնեղանակները, 6. դարձվածքներ: Այստեղ ևս նշված է գործնական պարապմունքների բնույթը՝ երգել բուն ձայներին և դարձվածքներին վերաբերող շարականներ, կատարել ութ ձայների և նրանց դարձվածքների ելևէջների տեղափոխություն ու փոխանցում:

² Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 312, ց. 1, գ. 243, թ. 8, 30:

Իր երաժշտական գիտելիքները խորացնելով Թիֆլիսում՝ Մակար Եկմալյանի մոտ, ապա Բեռլինում՝ Ռիխարդ Օմիդտի մասնավոր երաժշտանոցում և Ֆրեդերիկ Վիլհելմ արքունի համալսարանում՝ Կոմիտաս վարդապետը 1899 թ. սեպտեմբերից Գևորգյան ճեմարանում շարունակում է մանկավարժական գործունեությունը մինչև 1910 թ.:

Այդ տարիներին Կոմիտասը կազմել է առաջինից չորրորդ դասարանների երաժշտության բազմաթիվ ծրագրեր, որոնք այժմ են ընկնում խոր բովանդակությամբ, կոտ կառուցվածքով, երաժշտության տեսության հարցերի լայն և բազմակողմանի ընդգրկմամբ, աշակերտների տարիքաճանաչական առանձնահատկությունների հաշվառմամբ, շարադրման հաջողականությամբ, տեսականի և գործնականի լիակատար համակցությամբ:

Ծրագրերն ընդգրկում են. տեսականից՝ 1. հայկական տարրական երաժշտություն, 2. հայկական եկեղեցական երաժշտություն, 3. եվրոպական տարրական երաժշտություն, 4. մեղեդային սկզբունքներ, 5. եղանակների վերլուծություն և այլն. գործնականից՝ եկեղեցական, ժողովրդական, մանկական, եվրոպական երգեր, ձայնագրություն հայկական և եվրոպական ձայնահիշակերպ, ծանոթ և անծանոթ եղանակների փոխադրում հայկական ձայնահիշակերպի եվրոպականի և հակառակը, համապատասխան երգեցողություն Օարակնոցից, Ժամագրքից, Պատարագից և այլն:

Որոշ ծրագրերի վերջում որպես ուսումնական ձեռնարկ Կոմիտասը նշում է իր տեսերբերը: Դրանք Գևորգյան ճեմարանի աշակերտների համար Կոմիտասի կազմած երաժշտության տարրական տեսության և հարմոնիայի դասագրքերն էին:

Կոմիտասն իր ծրագրերով ու գործունեությամբ ճեմարանում հաստատեց երաժշտական դաստիարակության մոտ, առաջավոր և կատարելագործված համակարգ, որի նպատակն էր երաժշտությունը կապել կյանքի հետ, օգնել աշակերտներին հասկանալ ու սիրել երաժշտությունը, մտքով փոխադրվել երաժշտության ոգուն համապատասխան իրադրություն, զարգացնել լադային, տեմբրային լսողությունը, դիմի զգացողությունը, երաժշտական մտածողությունը, հիշողությունը, կատարողական ունակությունները, ստեղծագործական երևակայությունը, սովորել բազմաձայն երգեցողություն, թափանցել հայ հոգևոր և աշխարհիկ երաժշտության ակունքները, նվազել ժողովրդական ու դասական նվագարաններ, ձայնագրել ժողովրդական երգեր, ծանոթանալ արևմտաեվրոպական, ռուսական, արևելյան երաժշտությանը և այլն:

Կոմիտասը տալիս էր երաժշտական մասնագիտական խոր ու բազմակողմանի գիտելիքներ, և պատահական չէ, որ մրա օժտված սաներն առանց դժվարությունների ընդունվում էին երաժշտանոցներ և դառնում հայ երաժշտական մշակույթի անվանի գործիչներ:

Կոմիտասի մերձավորներն ու սաներն առանց բացառության վկայում են մրա անսահման մանկասիրությունը, իսկ խրիմյան Հայրիկը Կոմիտասին բնորոշել է որ-

պես հոգեբան-մանկաբան: Կոմիտասն օժտված էր մանկավարժի բնածին խառնրվածքով և համակողմանի ձիրքով: Կոմիտասի մասին Հովհաննես Հովհաննիսյանն աշակերտներին ասել է. «Աստված լսել է ձեր աղոթքները և ուղարկել ձեզ Կոմիտաս հայր սուրբը, որը այնքան բախտավոր է ձեզանով և դուք՝ այնքան նրանով»³:

Դերեանի Դեմիրճյանն իր երիտասարդ ուսուցչին հիշում է այսպես. «...սառճին իսկ օրերում ես մի ծածուկ համակրանք զգացի դեպի Կոմիտասը: Նրա դասավանդությունը հանգիստ, ընկերական էր, մեղմ ոգևորությամբ տոգորված: Նրա ժպտուն աչքերում թաքնված թախծալի ինչ-որ ցուլը, պարզ ինտոնացիան, խանդաղատալի ձայնը մատնում էր նրա ներքին կրակը»⁴:

Մանկավարժությունը Կոմիտասի համար ստեղծագործական աշխատանք էր, անընդհատ մտքի որոնում և կիրառում: Այս առումով անգնահատելի է նրա կողմից երաժշտության ուսուցման գործընթացում միջառարկայական կապերի օգտագործումը: Վերջինս Կոմիտասը լայնորեն օգտագործել է երաժշտության ուսուցման արդյունավետության բարձրացման, աշակերտների տրամաբանական մտածողության, ստեղծագործական երևակայության և գեղագիտական ճաշակի զարգացման, աշխարհը ճանաչելու և այն միասնական ընկալելու նպատակադրումից ելնելով:

Նա մեծ արվեստագետի վարպետությամբ ու խորաթափանցությամբ երաժշտությունը կապում էր պարարվեստի, լեզվի, հայ հին ու նոր գրականության, միջնադարյան քնարերգության, տաղաչափության, ազգագրության, բանահյուսության, պատմության, աստվածաբանության, կերպարվեստի, ճարտասանության, քանդակագործության, բնագիտության, մարդակազմության, մաթեմատիկայի, ֆիզիկայի, աստղագիտության, աշխարհագրության և գիտության ու արվեստի այլ ճյուղերի հետ:

Գևորգյան ճեմարանում աշակերտների գիտելիքների ստուգումը և գնահատումը կատարվում էր ոչ միայն բանավոր հարցման, այլև ստուգողական գրավոր աշխատանքների միջոցով: Գրավորներ տրվել են նաև երաժշտությունից: Պահպանվել են 1895 թ. հունվարի 30-ին տրված 10 աշակերտների շարադրությունները՝ «ձայնական երաժշտություն. կործի, կոկորդի եւ գլխի ձայն. արական եւ իգական ձայների տեսակները. մոցա պտույտը եւ յատկությունը» վերնագրով, որոնք ստուգված և գնահատված են Կոմիտասի կողմից:

Խստ արժեքավոր և ուսանելի է այն հանգամանքը, որ նա մեծ ուշադրություն է դարձրել շարադրանքի ինչպես մասնագիտական ճշգրտությանը, այնպես էլ լեզվական կողմին, ընդգծել, ուղղել է ոճական անհարթությունները, կետադրությունը և բառերի ուղղագրությունը⁵:

³ Մ. Քրիշչյան, Ամար կանթեղ, Եր., 1969, էջ 45-46:

⁴ «Կոմիտաս», ժողովածու՝ նվիրված Կոմիտասի ծննդյան 60-ամյակին, կազմեց Ռուբեն Թերլեմեզյան, Եր., 1930, էջ 71:

⁵ Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 312, ց. 1, գ. 321, թ. 1-13:

Կոմիտասը փայլուն տիրապետում էր հին ու նոր հայերենների՝ գրաբարին և աշխարհաբարին: Մեծ նշանակություն տալով լեզվին՝ նա երաժշտության դասերին պահանջում էր լեզվական կայուն և ճշգրիտ գիտելիքներ: Նա պատրաստ էր ներել և ներում էր երաժշտությունից թույլ աշակերտներին, սակայն անզիջում էր հայոց լեզվից անբավարար ունեցողների նկատմամբ, դեմ էր նրանց հաջորդ դասարան փոխադրելուն: Եվ երբ մանկավարժական ժողովում բոլոր ուսուցիչները տեղի էին տալիս, Մանուկ Աբեղյանի պաշտպանը Կոմիտասն էր մնում⁶:

Կոմիտասը մինչև մեղեդու ուսուցումը բացատրում էր երգի բովանդակությունը՝ լինել դա հոգևոր տաղ և շարական կամ ժողովրդական խաղ ու պարերգ: Այդ նպատակով նա աշակերտներին հիշեցնում էր այլ առարկաներից անցածը, ըստ անհրաժեշտության այն խորացնում նոր փաստերով: Նա ճշմարտացիորեն գտնում էր, որ երգի բառերն ու մեղեդին մի ամբողջություն են, միասնություն, և առանց բովանդակության ընկալման անհնար է արտահայտել մեղեդու հուզական կողմը և ազդել ունկնդիրների զգացմունքների վրա:

Կոմիտասը մեծ տեղ էր տալիս ազգագրությանը, ժողովրդի նիստ ու կացին, կենցաղին, սովորույթներին, ավանդույթներին, կենսափիլիսոփայությանը, հոգևոր-բարոյական կերտվածքին, որոնք արտացոլված են ժողովրդական երգերի մեջ:

«Ի՞նչ է ազգային երաժշտությունը, ի՞նչ է նյութ տալիս ազգային ժողովրդական երգերին: Արդյո՞ք նրա հպարտ լեռները, խոր ձորերը, դաշտերը, բազմազան կլիման, պատմական հազար ու մի դեպքերն ու անցքերը, ժողովրդի ներքին և արտաքին կյանքը.- այո՛, այս բոլորը, բոլորը նյութ են կազմում ազգային երաժշտության, մի խոսքով՝ այն ամենը, ինչ ազդում է այդ ազգի զգայարանքների և մտքի վրա»⁷:

Կոմիտասը պաշտում էր խաչատուր Աբովյանին, նրան համարում իր ուսուցիչը: Կոմիտասը Աբովյանի մեջ տեսավ ոչ միայն «Վերջ Հայաստանի» վեպի հեղինակին, աշխարհաբար լեզվով հայ նոր գրականության հիմնադրին, մեծ լուսավորչին, այլև ազգագրագետի, բանահավաքի, երգիչ-երաժշտի: Ինքն էլ Աբովյանի մասն աշխատեց, տքնեց ու պայքարեց իր ժողովրդի համար և Աբովյանի նկատմամբ տածած անսահման սերը ներարկեց իր սաներին:

Կոմիտասն աշակերտներին ծանոթացրել է նաև արևմտահայ բանաստեղծներ Պ. Դուրյանի, Մ. Պեշիկաշյանի, Ղ. Ալիշանի և ուրիշների ստեղծագործություններին: Անսահման էր նրա սերը մեծ գիտնական, բանաստեղծ և բանահավաք Ղևոնդ Ալիշանի նկատմամբ: Կոմիտասը ոգևորությամբ էր պատմում նրա կյանքի և բեղմնավոր գործունեության մասին, մեծ զգացմունքով արտասանում նրա բանաստեղծություններից և հուզում աշակերտներին:

Կոմիտասը մեծ նշանակություն էր տալիս արտադասարանական և արտադպրոցական միջոցառումներին: Հանդեսներ և էքսկուրսիաներ կազմակերպելը ա-

⁶ Նույն տեղում, գ. 108, թ. 10:

⁷ Կոմիտաս, Հոդվածներ և ուսումնասիրություններ, Եր., 1941, էջ 9:

վանդույթ էր Գևորգյան ճեմարանում: Հանդեսներին ելույթ էին ունենում քառաձայն երգչախումբը, անհատ կատարողներ:

Կոմիտասը առիթը բաց չէր թողնում զարգացնելու իր սաների երաժշտական ճաշակը: Երբ Էջմիածին իրեն տեսակցության է գալիս իր մախկին սան, երգիչ Արմենակ Օսմունյանը, Կոմիտասը ճեմարանի հանդիսատեսին կազմակերպում է հանպատրաստից համերգ: Օսմունյանին մկազակցում է ինքը՝ Կոմիտասը: Այսպես նաև, երբ Էջմիածին է գալիս աշուղ Զիվանին, Կոմիտասը նրան հրավիրում է ճեմարան, կազմակերպում համերգ, աշակերտներին հաղորդակից դարձնում աշուղական արվեստին:

Մի ուրիշ անգամ, երբ ճեմարան է այցելում ճարտարապետ Թորոս Թորամանյանը, Կոմիտասը կազմակերպում է հայ ճարտարապետությանը մվիրված դասախոսություն:

Կոմիտասը ճեմարանի սաների և ուսուցիչների հետ մասնակցել է էքսկուրսիաների: Ամսոռանալի է Ամի կատարած էքսկուրսիան, որ զխավորել էին Կոմիտասը և Հակոբ Մանանդյանը: Ամիում ծանոթացել էին հնություններին, ներկա գտնվել պեղումներին: Եվ ամենամասպասելին, զարմանալին ու հիասքանչը. «Կոմիտասն իր երգիչներով փորձել էր Ամիի կանգուն մնացած եկեղեցիների հնչականությունը (որով և սքանչացել էր), եկեղեցում երգել էին իր մշակած Պատարագի երգերից»⁸:

Հիշարժան են նաև ուղևորությունը Օշական, այցելությունը հայ գրերի ստեղծող Մեսրոպ Մաշտոցի գերեզմանին, Ս. Աստվածածնի տոնին երգիչ-աշակերտների հետ Խաթունարխ կազմակերպած գիտարշավը՝ ժողովրդական երգեր և պարեր, անակներ հավաքելու նպատակով՝ նախապես տանելով բացատրական և ուսուցողական աշխատանք բանահյուսության և բանահավաքության մասին:

Գևորգյան ճեմարանում դասարանների ու լսարանների համար մանկավարժական ժողովի կողմից նշանակվում և ընտրությամբ հաստատվում էին դաստիարակներ: Կոմիտասը դաստիարակի աշխատանքը կատարում էր ոչ որպես պարտականություն, այլ մեծ սիրով, մվիրվածությամբ և շրջահայացությամբ:

Ուսուցիչները և դաստիարակները սերտողության ժամերին սովորաբար չէին այցելում աշակերտներին: Իսկ Կոմիտասը ոչ միայն գալիս ու հետաքրքրվում էր նրանց դասերով, այլև դժվարացողներին օգնում կատարելու գերմաներենի, մաթեմատիկայի և այլ առարկաների առաջադրանքները:

Կոմիտասը երեխաներին սիրում էր մեծ ու անկեղծ սիրով, որ զգում էին նրանք և պատասխանում փոխադարձաբար: Նա մտերիմ էր աշակերտների հետ, որոնք առանց թաքցնելու պատմում էին իրենց հոգսերի ու ցավերի մասին՝ համոզված լինելով, որ Կոմիտասն իրենց կհասկանա, սրտաբաց խոստովանում էին իրենց զանցանքները՝ ակնկալելով նրա ներումն ու խորհուրդները:

⁸ Ս. Ոսկերչյան, Կոմիտասը Գևորգյան ճեմարանում, «Սովետական մանկավարժ», Եր., 1969, թիվ 10, էջ 85:

Կոմիտասը հազվադեպ էր բարկանում ու մոռնում, չէր սիրում, երբ երգչախմբի պարապմունքից ուշանում էին, բայց չէր կշտամբում, այլ կատակում էր, և այդ ավելի էր ազդում: Նրա զվարթությունը փոխանցվում էր աշակերտներին, անկաշկանդ մթնոլորտը նպաստում էր գործի հաջողությանը: Սակայն հարազատությունը, մտերմությունն ու ընկերականությունը երբեք թույլ չտվեցին չարաշահել դրանք: Կոմիտասը վայելում էր աշակերտների լիակատար վստահությունը, անկաշառ սերը, մեծ հարգանքն ու խորին պատկառանքը:

Կոմիտասը սկզբունքորեն դեմ էր պատիժներին, ամձը վիրավորող, մարդկային արժանապատվությունը ստորացնող նկատողություններին, որոնք միայն ստեղծում էին շիկացած ու լարված իրավիճակ, անբարեհամբույր, կաշկանդող մթնոլորտ բոլորի և ոչ միայն կարգը խախտողի համար:

Ու Կոմիտասը կատակում է. ուշացողին անվանում է քերթենքելե, սխալ երգողին՝ զուռնաչի, հարևան ձայնի մեղեդին կատարողին՝ քյանդիրբազ, ու նրանից չեն նեղանում, այլ շոյվում՝ ամաչելով հանդերձ: Ծիծաղում են բոլորը, բեռնաթափվում կաշկանդիչ լիցքերից, և աշխատանքն ընթանում է իր անխափան ու սահուն հունով:

1904/05 ուսումնական տարվա Դ դասարանի և դաստիարակ Կոմիտասի մասին արժեքավոր տեղեկություններ է տալիս նրա աշակերտ Արտաշես Տիրացյանը: Դասարանը հեղափոխականորեն էր տրամադրված, մասնակցում էր ելույթներին և ճեմարանի մյուս աշակերտության հետ պահանջներ ներկայացնում տեսչությանը: Հովհաննես Հովհաննիսյանը մեղմորեն համոզում էր, որ աշակերտությունը չի կարող պահանջ ներկայացնել, այլ՝ խնդիր: Այս մույն միտքը Մանուկ Աբեղյանն ու Ստեփան Կանայանն ասում էին ավելի հրամայական շեշտով:

Իսկ Կոմիտասը: Նա ազդում է ամենաքնքուշ լարերի՝ զգացմունքների վրա՝ հուզվելով և հուզելով 10-12 աշակերտի, որոնց հրավիրել էր իր սենյակ. «Նա մեզ իր շուրջն հավաքելով՝ նստեց ճիշտ Գևորգ Դ Կաթողիկոսի (ճեմարանի հիմնադրի) պատից կախված մեծադիր լուսանկարի առջև և արցունք թափելով մեզ ասաց. իսկ ի՞նչ պատասխան եք տալու սրան (ցույց տալով լուսանկարը), եթե ճեմարանը կառավարության կողմից փակվի ձեր անկարգությունների հետևանքով... Հայր սուրբն այնքա՛ն հուզված էր և լաց էր լինում, մեզ էլ հետը լացացնելով»⁹: Կոմիտասի մտահոգությունն անտեղի չէր, և դա հասկացան նրանք:

Կոմիտասը կրթության և դաստիարակության գործում կարևորում էր խաղի դերը: Հանգստի ժամերին ճեմարանի ընդարձակ բակում աշակերտները կազմակերպում էին զանազան խաղեր՝ «լախտի», «քերդ», «աթոմա», «կոճի» և այլն: Կոմիտասը չէր խանգարում կամ արգելում խաղերը, ընդհակառակը՝ խրախուսում էր, հաճախ էլ ինքն էր կազմակերպում տարատեսակ խաղեր և մասնակցում դրանց: Աշակերտների խաղերին Կոմիտասի մասնակցության մասին Ա. Տիրացյանը

⁹ ԳԱԹ, ԿՖ, 1661, էջ 12-13:

պատմում է. «Բարեկենդանի տոներին ճեմարանում աշակերտներին տալիս էին օրը 1-2 անգամ կաղին, որի խաղը շատ տարածված էր ճեմարանում Բարեկենդանի ամբողջ տոնակա շաբաթվա ընթացքում: Կոմիտաս հայր սուրբը, միակը ուսուցիչներից, գալիս էր այդ օրերին մեր դասարան և մեզ հետ կաղին էր խաղում ամբողջ օրեր ու ժամեր»¹⁰:

Աշակերտներին և ուսանողներին օգնելու և օգտակար լինելու ցանկությամբ լցված՝ Կոմիտասը երբեմն նույնիսկ դիմում էր անթույլատրելի քայլի: Լսարանական բաժնում Հայ Եկեղեցու պատմության քննության ժամանակ քննող դասախոսն ուսանողին հարցնում է, թե ով և երբ է կառուցել Ս. Հռիփսիմեի տաճարը: Տեսնելով ուսանողի անելանելի վիճակը՝ քննողից մի քիչ հեռու նստած Կոմիտասը, որ ընթերցականներից մեկն էր, հուշում է. «... նկատվեց մատուցվող կործքը ծեծել և մի բան փսփսալ քննվող ուսանողին: Վերջինս շտապում է պատասխանել. Ս. Հռիփսիմեի վանքը շինել է Կոմիտաս վարդապետը, փոխանակ ասելու Կոմիտաս Կաթողիկոսը, այսպիսով բոլորի ծիծաղի ներքո խնդիրը բացվում է, և Կոմիտաս Հայր Սուրբի օգնության ժեստը չի հաջողվում»¹¹:

Աշակերտների համակողմանի և ներդաշնակ զարգացման գործում Կոմիտասն առանձնապես կարևորում էր բարոյական դաստիարակության դերը: Նա մարդու բարոյական հատկանիշները գերադասում էր մասնագիտական գիտելիքներից և իր սաներին սովորեցնում լինել հայրենասեր, բարի, ազնիվ, ճշմարտախոս, ընկերասեր, հոգատար, համեստ, ունենալ պարտքի, պատասխանատվության, արժանապատվության և ազգային հպարտության բարձր զգացումներ:

Կոմիտասի անձնվեր ջանքերով ճեմարանում երաժշտության ուսուցումը գտնվում էր բարձր մակարդակի վրա: Սակայն կային երաժշտությունից համեմատաբար թույլ աշակերտներ, որոնք եկեղեցական արարողությունների ժամանակ Կոմիտասի հայեցողությամբ մոմակիրներ էին կարգվում, քանի որ այն մտնում էր ճեմարանի սաների պարտականությունների մեջ: Մի անգամ, ժամերգությունից հետո, ժամաշապիկը հանելիս Լևոն Սաղաթելյանն անզգուշորեն պատռում է օձիքը և իր վրա ծիծաղող ընկերոջ՝ Ասքանազ Մոսվյանի հետ պատժվում լուսարար Սրբազանի կողմից, որն ապտակում է նրան և ուրբում ականջները: Նրանք ամաչում են կարմրած ականջներով ներկայանալ Մանուկ Աբեղյանի դասին: Խուսափում են նաև Կոմիտասին հանդիպելուց, որը ոչ միայն նրանք երաժշտության ուսուցիչն էր, այլև դաստիարակը: Նրանք ոչ թե վախենում էին Կոմիտասից, այլ անչափ սիրելով ու հարգելով՝ չէին ուզում վշտացնել իրենց սիրելի Վարդապետին: Սակայն հանդիպելով Կոմիտասին՝ դառնագին պատմում են եղելությունը և խնդրում ազատել մոմ բռնելուց: Ընդառաջելով նրանց խնդրանքին՝ Կոմիտասը խոստանում է ազատել՝ ամենօրյա դասերը բավարար պատասխանելու պայմանով: Տղաները, ճշմանակված

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 8:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 15-16:

օրը գրատախտակի մոտ գալով, չեն կարողանում պատասխանել դասը և մնում են մոմակիրներ, քանի որ չէին կատարել իրենց խոստումը, իսկ Կեհեյան Կարապետին, որն ազնվորեն խոստովանում է դասին անպատրաստ լինելը, ճշտախոսության համար Կոմիտասն ազատում է մոմակրությունից. «Կեհեյան Կարապետ, համեցե՛ք, արի տեսնե՞ք դո՛ւ ի՞նչ կասես, եգիպտացի՛, արի՛, արի՛ գրատախտակի մոտ:

- Չէ՛, Հայր Սուրբ քան, ես խնդրում եմ ո՛չ դու չարչարվես, ո՛չ էլ ի՞նչ չարչարես, խնդրում եմ ի՞նչ միշտ մոմակալ ճշմանկես:

- Ա՛յ, արդար ու ազնիվ մարդ ես, քեզ մոմակալությունից իսպառ կազատեմ, իսկ Ասքանազը և Լևոնը՝ հավիտենական մոմակալներ...»¹²:

Կարևորելով աշակերտների ինքնուրույն աշխատանքը՝ Կոմիտասը մասնակից էր դարձնում ժողովրդական երգեր հավաքելուն:

Մանուկ Աբեղյանի վկայությամբ, Կոմիտասը մի քանի տարի շարունակ ամառային արձակուրդներին իրենց ծննդավայրերը գնացող աշակերտներին բաժանում էր իր պատրաստած միատեսակ թերթիկները՝ ժողովրդական երգեր հավաքելու նպատակով: Արդյունքը գոհացուցիչ և ապշեցուցիչ էր: Հավաքվում է մոտ 25 հազար թերթիկ:

Աբեղյանը և Կոմիտասը մշակում ու դասակարգում են դրանք, բազմաթիվ տարբերակներից ընտրում լավագույնները՝ մոտ 1300 քառյակ, որոնք պետք է հրատարակեին առանձին հիանալիներով՝ «Հազար ու մի խաղ» խորագրով, սակայն լույս է տեսնում միայն երկու հիանալի:

Երգի ուսուցման Կոմիտասի մեթոդի մասին նրա սան Վարշամ Փարսադանյանը հիշում է. «Դասարան մտնելով, նա առաջին հերթին աշխատում էր բարձրացնել սաների ընդհանուր տրամադրությունը, ապա անցնում էր բուն նյութին: Կոմիտասը նախ պարզ առոգանությամբ մեկ-երկու անգամ արտասանում էր երգի առաջին քառյակը, նույնը կրկնել էր տալիս մի քանի աշակերտի, ապա կրկնել էր տալիս ամբողջ դասարանին, որից հետո չափազանց հանդարտ, մեղմ ձայնով երգում էր քառյակը: Նրա երգելու ժամանակ դասարանում արտասովոր լռություն էր տիրում: Բոլորս հմայվում և ամբողջապես լսողություն էինք դառնում: Հրաշալի էր նրա գութաներգի կատարումը: Իսկույն բոլորիս երևակայության մեջ կենդանի կերպով պատկերվում էին հանդը, մանկալը, եզները, հոտաղը՝ ճիպտոր ձեռքին: Կարծես մենք տեսնում էինք, թե ինչպես ծանր քայլերով առաջանում էին եզները, ինչպես խոփը պատռում էր հողի կուրծքը, հողը սևանում, սպասում սերմնացանին:

Կոմիտասը մի երկու անգամ նույն քառյակը երգելուց հետո՝ առաջարկում էր դասարանին խմբովին երգել: Եվ բոլորս այնպես էինք տարվում երգով, որ երբ հըն-

¹² Լ. Սաղաթեյան, Պատկերներ Գևորգյան ճեմարանից, «Սովետական գրականություն», Եր., 1957, թիվ 8, էջ 140:

չում էր ընդմիջման զանգը, մենք տհաճություն էինք զգում, մի բան, որ տեղի չէր ունենում մյուս դասերին»¹³:

Գևորգյան ճեմարանում Կոմիտասին աշակերտած սաների հիշողության մեջ անմոռաց են մնացել նրա վարած դասերը և երգչախմբի պարապմունքները: Մելքոն Քրիշչյանը հիշում է «Սիփանա քաջեր» երգի ուսուցումը, երգ, որ գիտեին և սիրով երգում էին բոլոր ճեմարանականները: Սակայն Կոմիտասի խորիմաստ բացատրություններն օգնում են հասկանալ և թափանցել երգի բովանդակության խորքերը, բազմիցս կրկնվող «լո-լո»-ների մեջ տեսնել նոր հույզ, աստիճանաբար ահագնացող ուժ, նենգ ու վայրագ թշնամու դեմ բռնուն ատելություն, սաստկացող ցատու, պողոթնման պատրաստ անսանձելի ընդվզում ու արդար վրեժի կոչ:

Երգի վերլուծությունն ուղեկցվում էր Կոմիտասի կատարմամբ, որով հմայված մեծ ու փոքր տղաները շուգնեղը պահած զամվել էին ճատարաններին. «... սա չէ՞ որ իրենց լավ ծանոթ «Սիփանա քաջեր»-ն էր, նույն բառերով ու խոսքերով: Սակայն ի՞նչ էր կատարվում իրենց հետ, երբ «Հայր Սուրբ» էր երգում: Եվ շշուկը գնում էր ճատարանից ճատարան. «Իսկապես որ, ճիշտ են ասում, թե «Հայր Սուրբը» երգելու ժամանակ կախարդ է դառնում»¹⁴:

Կոմիտասը յուրահատուկ գուրգուրանքով ու հոգատարությամբ է վերաբերվել ճեմարանի երգչախմբին: 1904/05 ուսումնական տարում նա կազմավորում է քառաձայն երգչախումբ և նախապատրաստում Թիֆլիսի համերգներին: Կոմիտասը երգչախմբում ստեղծում է փոխկապվածության, փոխադարձ սիրո, համակրանքի ու հարգանքի անկաշկանդ, մտերմիկ ու ջերմ մթնոլորտ և ոգևորում, խանդավառում է տղաներին գալիք հաղթանակի հեռանկարով:

Կոմիտասի սիրված մեմակատարն էր Վահան Տեր-Առաքելյանը, որի հետ նա ամեն օր պարապում էր առանձին, մշակում ձայնը: Վ. Տեր-Առաքելյանը հիշում է. «Պարապմունքները վերջանալուց հետո նա ինձ հյուրասիրում էր նախաճաշով և սերկևիլի հատիկների հետ եփած մի բաժակ կարմիր գինով, որպես ձայնալարերը փափկացնելու, ավելի առանձիգ դարձնելու միջոց: Մեծ պահքին, երբ ճեմարանի սաներին կերակրում էին համարյա բացառապես լոբիով, ձիթապտուղով, զգվելի թթու մախիտով, առանձնապես մեծ էր լինում Կոմիտասի՝ ինձ տված նախաճաշի բաժինը: Այդ օրերին նա խորապես տանջվում էր, որ խմբի անդամները վատ սննդի պատճառով ուժասպառ են լինում, և տուժում է նրանց ձայների որակը, իսկ ինքը հնարավորություն չունի բարելավելու նրանց վիճակը: Կոմիտասը դիմել, խնդրել էր, որ երգիչներին ուտիսի կերակուր տան, բայց ապարդյուն»¹⁵:

Կոմիտասը հայրաբար փայփայում էր երգչախմբի յուրաքանչյուր երգչին: Թիֆլիս գնալիս գնացքում թույլ չի տալիս, որ կանգնեն բաց պատուհանի առջև, իսկ ա-

¹³ ԳԱԹ, ԿՖ, 1314, էջ 11:

¹⁴ Մելքոն Քրիշչյան, ՁԶՎ. աշխ., էջ 61:

¹⁵ Վահան Տեր-Առաքելյան, Նյութերի ժողովածու, կազմող՝ Խաչիկ Սաֆարյան, Եր., 1998, էջ 89:

րևածաղկի սերմ ուտող երկու տղաներին դիմելով՝ դառնությամբ ասում է. «Մի՞թե զիմվոր է մա, ով գնում է կովի և կոտորում, դեմ է ձգում իր զենքը... Ո՛չ, այդպիսին է դասալիքը, իր ընկերոջ և ընդհանուր գործի դավաճանը»¹⁶:

Սակայն քիչ անց մա քնքշամքով գուրգուրում է զանցառումների՝ մաքաթի մի քանի բյուրեղ տալով:

Թիֆլիսի համերգները երգահան, ազգագրագետ, խմբավար, երգիչ, երաժշտագետ ու մանկավարժ Կոմիտասի աներկբա հաղթանակներն էին:

Երախտապարտ հանդիսատեսն անգուսպ արցունքների հեղեղով, անլուելի ծափերի թնդյունով, խանդավառ բացականչություններով, սպիտակ թիթեռների պես դահլիճում ճախրող, զարմանքի, հիացմունքի ու շնորհակալական խոսքերով լի այցնետոմսերով, անվերջ տեղացող երփնավառ ծաղիկներով վարձահատույց է լինում հայ երաժշտության հանճարին:

Եվ այսպես, Գևորգյան ճեմարանից Կոմիտասի ու հայ երգի փառքի ճամփան ձգվում է դեպի Թիֆլիս, Փարիզ, Բեռլին, Ցյուրիխ, Ժնև, Լոզան, Բեռն, Վենետիկ, Իզդիր, Երևան, Բաքու, Բաթում, Պոլիս, Ջմյուտնիա, Ալեքսանդրիա, Կահիրե, Վիեննա...

Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանում Կոմիտասի մանկավարժական գործունեությունը չի սահմանափակվում ներկայացված դրվագներով:

Կոմիտասի երազանքն էր Էջմիածնում երաժշտանոց հիմնել, որտեղ կապտորասովեին երաժշտական մշակույթի տարբեր բնագավառների մասնագետներ, մասնաճյուղեր՝ հայ երաժիշտ-մանկավարժներ՝ դպրոցների համար:

Կոմիտասն անձնվիրաբար պայքարում էր հայ հոգևոր և ժողովրդական երաժրշտության անաղարտության, հայի՝ ինքնուրույն երաժշտություն ունենալն ապացուցելու համար: Նա իրավացիորեն գտնում էր. «Որքան ապրի հայկական երաժրշտությունը, այնքան կապրի Հայաստանը»¹⁷:

Կոմիտասը միայնակ, ինքնանվիրումով, իր հանճարով կատարում էր մի ամբողջ երաժշտանոցի գործ՝ հանում հայ երգի և հայ ժողովրդի հավերժության:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 91:

¹⁷ Կոմիտասական, Պ. Օրբի, Հուշեր Հայաստան կատարած գիտական ուղևորությունից, հ.1, Եր., 1969, էջ 259: